

E. H. QULİYEVA, A. Ə. BAXŞƏLİYEVA

Heydər Əliyev adına AAHM

İNGİLİS DİLİNDƏ SÖZ YARADICILIĞI MƏSƏLƏLƏRİ

Məqalədə ingilis dilində söz yaratmanın məqsədi, metodları və üsulları araşdırılır.

Son zamanlar müasir ingilis dilində söz yaradıcılığında bir dirçəliş müşahidə olunur. Onların sayı hiss olunacaq dərəcədə artdığı kimi, məna tutumu, işlənmə yeri və tezliyi dilçilərin diqqət mərkəzində durur. Bütün bunları nəzərə alaraq dildə sözlərin necə yarandığını, leksik və qrammatik mənalılarında baş verən dəyişiklikləri araşdırmağa çalışacağıq.

Sözün mənasını tədqiq edən linqvistik sahəsi semasiologiya adlanır. Semasiologiya sözünün etimologiyası Yunanca olub "semasia" sözündən yaranmışdır. "Sema" – işarə, "logo" isə öyrənmək mənasını verir [1, s. 37].

Linqvistik semasiologiyanın bütün şöbələrini deyil konkret sahəsini tədqiq etməyə çalışacağıq. Əsas diqqət söz yaradıcılığı, söz yaradıcılığı prosesində leksemlərin leksik mənalıları və semasiologiyasını nəzərdən keçirək. Bəzi hallarda qrammatik mənaya da zərurət yarandığı hallarda toxunulacaqdır. Çünki qrammatika leksik mənalının kollektoru rolunu oynayır. Söz yaradıcılığında obyektin semasioloji tədqiqatı sözlərin semantik inkişafı, onu yaradacaq səbəblər və təsnifatı, ingilis və Azərbaycan dilləri arasında differensiallar və eyniyyətləri araşdırılması da çox əhəmiyyətlidir.

Qeyd olunduğu kimi, söz yaradıcılığı dilçiliyin şöbələri arasında mühüm yerlərdən birini tutur. Dilçiliyin bütün sahələrinin özünün vahidləri, linqvistik əmlakı olduğu halda söz yaradıcılığı sahəsinin özünəməxsus linqvistik xəzinəsi yoxdur. Çünki, o daşıyıcı deyil, sadəcə yaradıcı və kreativ funksiyaya malikdir. Söz yaradıcılığı dildə linqvistik vahidlər, anamlar, kontekstlər və formalar yaradır, lakin sözü özünü kütləşdirə bilmir. O, yaradılıq vəzifəsini yerinə yetirdikdən sonra yaratdığı məhsulu müvafiq sahələrə transfer edir. Söz yaradıcılığı bütün dillərdə olduğu kimi ingilis dilində də mövcuddur. İngilis dilində də söz yaradıcılığının bir sıra üsulları vardır:

1. Alınma sözlər;
2. Affikslərlə yeni sözlər düzəltmək;
3. İki və ya daha artıq sözün birləşməsindən yaranan yeni sözlər;
4. Leksik vahidlərin birləşməsindən əmələ gələn frazeoloji vahidlər;
5. Leksik vahidin bir nitq hissəsindən digərinə keçməsi ilə yaranan yeni sözlər;
6. Sözü yeni çalar və semantik məna verməklə düzələn yeni sözlər [2, s. 53].

Birinci üsulla, xarici və ölü dillərdən alınma sözlərin vasitəsi ilə dil zənginləşdirilir. İngilis dilində Latin və digər Avropa dillərindən bir sıra sözlər alınmışdır:

- de facto-faktiki(Latin);
- restaurant-restoran(Fransız dili);
- datum, data- məlumat (Yunan dili).

İkinci halda isə baş verən linqvistik hala morfoloji üsul da deyilir. Dillərin aid olduqları dil ailələri və qruplarına, morfoloji və qrammatik quruluşlarına görə, hər bir dilin söz yaradıcılığı sahəsinin özünəməxsus prefiksləri, postfiksləri, infiksalları vardır. İngilis dilində də söz yaradıcılığının özünəməxsus morfemləri vardır:

- prefikslər- en, dis, un, de, as, pre, pro;
- postfikslər-en, y, less, ify.

İngilis dilində söz yaradıcılığında infiksallardan istifadə olunmur.

İngilis dilində söz yaradıcılığının digər bir üsulu iki və daha artıq sözlərin sintaktik yollarla birləşməsindən yaranan leksik vahidlərdir:

Ladybird- parəbuzən, Step-father-ögey ata.

İki və daha artıq sözlərin birləşməsindən yaranan mürəkkəb sözlər:

Merry-go-round- karusel. Father-in-law-qaynata.

İngilis dilində növbəti söz yaradıcılığı, leksemin bir nitq hissəsindən digərinə keçməsi ilə yaranır (3, s. 33). Söz yaradıcılığının bu üsuluna linqvistikada konversiya hadisəsi deyilir. Konversiyanın müxtəlif növləri vardır: Adyektivləşmə (sifətləşmə), pronominalaşma (isimləşmə), verballaşma (felləşmə), adverbiallaşma (zərfləşmə), konyunksionalaşma (bağlayıcılılaşma):

-green yaşıl (isim)-green yaşıl(sifət kimi);

-to walk gəzmək(fel) – wəlk gəzinti(isim kimi);

-fire-od,alov (isim) - to fire atəş açmaq, yandırmaq (fel kimi);

-fast sürətli(sifət)-fast sürətli, cəld (zərf);

-that- o (işarə əvəzliyi)- that ki(bağlayıcı) [1, s. 205].

Konversiya hadisəsi özünü dörd halda nümayiş etdirir: sintaktik, morfoloji-sintaktik, semantik-sintaktik və semantik.

İngilis dilində söz yaradıcılığı sahəsində başqa üsul leksiko-qrammatik mənalar adlanır [1, s.39]. Sintaktik söz yaradıcılığında konversiya olunan söz hər hansı bir morfem vasitəsi ilə və ya forma baxımından dəyişmədən başqa nitq hissəsinin yerində işlənmə bilməkdir:

You must keep the children out of reach to fire. Sən uşaqları oddan uzaq tutmalısən.

The soldiers fired over the rebellions. Əsgərlər üsyançıların üstünə atəş açdılar.

Verilən nümunələrdən görüldüyü kimi cümlələrdə eyni "fire" leksemi işlənmişdir. Lakin, onun cümlədə tutduğu sintaktik yerindən asılı olaraq birinci halda isim kimi, digər halda isə fel kimi işlənmişdir.

İngilis dilində konversiyanın ikinci halı, sözlərin bir nitq hissəsindən digərinə konversiya olunarkən konversiya olunduğu nitq hissəsinin şəkildələrinin qəbulu ilə şərtlənir. Bu linqvistik proses morfoloji-sintaktik konversiya adlanır:

Panda is a very slow animal. –Panda astagəl heyvandır.

Panda moves very slowly. –Panda asta və ya yavaş-yavaş hərəkət edir.

He looks at me . O, mənə baxır.

His looking is very strange. Onun baxışı qəribədir.

Birinci nümunədə affikslərin vasitəsi ilə sifət zərfə, ikinci halda isə fel isim nitq hissəsinə konversiya olmuşdur.

İngilis dilində konversiya halının üçüncü növü daha çox substantivləşməyə aid etmək olar. Bu halda isim sifət, sifət isim, fel isim, isim fel və s. kimi cümlələrdə çıxış edir.

Poor kasıb (sifət)- the poor kasıb (isim), Rich varlı (sifət)-the rich varlı(isim)

Verilən nümunələrdən görüldüyü kimi demək olar ki, bütün nitq hissələri əsas formalarını saxlamaqla birindən digərinə məzmununu konversiya edərək keçə bilərlər.

Polisemantika bir çox dillərdə vardır. Bu terminin Azərbaycan dilində qarşılığı "çoxmənalı" kimi də verilir. Polisemantika İngilis və Azərbaycan dillərində də mövcuddur. Lakin ingilis dilində polisemantikanın dilimizlə müqayisədə daha çox xarakterik olmasıdır. Bunu şərtləndirən amil ingilis dilində təkhecalı sözlərin çox olması və söz köklərinin üstünlük təşkil etməsidir:

Run- daha çox işlənən fellərdəndir. O, polisemantik xüsusiyyətə malikdir:

The car runs smoothly. Maşın rahat işləyir.

I run 5 km every day. Mən hər gün 5 km qaçıram.

The bus running from A to be is late. A ilə B arasında çalınan avtobus kecikir.

Bütün verilən nümunələrdə felə məxsus hərəkət görünür, lakin funksionallıq baxımından müxtəlif formada təzahür edir. Nümunələrin bu sıralamasını kifayət qədər uzatmaq olar.

Dildə hər bir mənə və mənədəki differensiallıq ya sözün formasında, ya da kontekstdə müəyyənləşir. Linqvistik işarənin kod, forma və polisemantik sözdə kontentinin vahidliyi leksiko-qrammatik versiyada saxlanır.

Polisemantik sözlərin çox mənalığa malik olması və təkamüllə yeni-yeni mənalar kəşf etməsi söz yaradıcılığında əsas yerlərdən birini tutur.

Dünya dillərində fel ilə isim arasındakı əlaqələrin çox qədim tarixi vardır. Tədqiqatçılar

qeyd edirlər ki, qədim klassik sanskritdə adlardan istifadə tərzinin geniş sahədə işlənməsi onunla əlaqədar olmuşdur ki, həmin dövrlərdə sözün felin mənası təkcə fellərlə deyil, həm də hərəkət adları bildirən isimlərlə də ifadə edilə bilirdi [4, s. 48]. Bu hal ingilis dilində də özünü göstərir. Belə ki, ingilis dilində felin məsdər halı isimdən yaranmışdır. Qədim ingilis dilində ismin bütün morfoloji və sintaktik çaralarına sahib olan məsdər indi ismin bəzi sintaktik funksiyalarını saxlamaqdadır [4, s. 49]. Maraq doğuran səbəblərdən biri odur ki, ingilis dilinin tədqiqatçıları müasir ingilis dilində də məsdərin ilk halı və ya xüsusiyyəti kimi isimi qeyd edirlər. Bu məsdərin sintaktik söz yaradıcılığında özünü isim kimi aparmasından irəli gəlir. Məsdər özünün sonralar təkamülü sayəsində fellik xüsusiyyətini qazana bilmişdir [4, s. 49]. İngilis dilində isimlə məsdərin bu yaxınlığı hər hansı bir sufiks və ya prefiksin iştirakı olmadan substansiya yaratmaq imkanı da söz yaradıcılığına töhvə verir:

to divide -bölmək – divide -bölmə, to fault-səhv etmək – fault -səhv və s.

İngilis dilində özünəməxsus söz yaradıcılığı metodlarından biri də qoşmalarla felin əmr formasının substantivləşərək isim yaratmasıdır:

Come between-vasitəçilik etmək, look on- ayuq üstü baş çəkmək, Get-up –struktur, quruluş, takeoff- yola düşmə, look out-ehiyatlı olma.

İngilis dili söz yaradıcılığında bu qəbildən olan substantivləşmiş fellər ya qoşmalarla, ya da tire və ya bitişik olaraq yazılır.

Qeyd etmək lazımdır ki, ingilis dilində eyni felə müxtəlif qoşmalar artırmaqla müxtəlif ismi mənalara əldə etmək mümkündür.

NƏTİCƏ

Elmi-texniki inkişaf və tərəqqi, sosial-mədəni həyatın dinamikası yeni-yeni sözlərin, neologizmlərin meydana gəlməsinə və yaranmasına təkan vermiş olur. Bu da öz növbəsində dildə söz yaradıcılığında yeni terminlərin yaranmasına zəmin yaradır. Başqa sözlə, söz yaradıcılığı prosesində semantik və qrammatik baxımdan fərqli olan affikslər və sözlər cəmiyyətin inkişafında yeni anlayışın yaranmasında meydana gələn yeni substansiyaları adlandırmaq üçün birləşmə yaradır.

ƏDƏBİYYAT

1.I.V. Arnold. The English word, Moscow: 1986.

2.Müxtəlif sistemli dillərdə feldən düzələn sözlərə bir nəzər // Dil və ədəbiyyat. Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal, Bakı: 2005. S.51-53.

3.İngilis və Azərbaycan dillərində fellərdən ad düzəldən az məhsuldar və qeyri-məhsuldar şəkilçilər // Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri (Ali məktəblərarası elmi məqalələr məcmuəsi. "Mütərcim" nəşriyyatı, Bakı: 2011. S. 33

4.A.Abbasova Azərbaycan və ingilis dillərində məsdərin cümlədə işlənmə xüsusiyyətləri // Filologiya məsələləri, 2009. № 10. S.48-49.